

Hoffmann István 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

A HELYNÉVFAJTÁK

A tulajdonnév nyelvi osztályának belső összetettségét a szakirodalom hagyományosan nem nyelvi, hanem „tárgyi-fogalmi szempontok szerint” (J. SOLTÉSZ 1979: 44) mutatja be. Az emberi nyelvre általában jellemző, hogy a valóság bizonyos részleteit, jelenségeit tulajdonnévvel jelölheti meg. Az egyes nyelvek a tekintetben nem mutatnak jelentős különbséget, hogy milyen fajta dolgok kaphatnak bennük tulajdonnevet. Ha mégis azt tapasztaljuk, hogy a különböző nyelvekben részben eltérő szócsoportokat sorolnak a tulajdonnevek közé (az angolban például a hét napjainak és a hónapoknak a nevét is), ezt nem feltétlenül a nyelvhasználat, hanem inkább a nyelvleírás eltérő szemléletének problémájaként kell értelmeznünk (vö. J. SOLTÉSZ, i. m. 105–8).

Az egyes névfajták elkülönülése elsősorban nem nyelvi alapú: a személynév-rendszer vagy az állatnevek szisztémájának különbözősége a denotátumok entitásbeli különbségén, s ebből adódóan a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérésein alapul. Erre a különböző névfajták esetében — a tükröztetett kategóriák jellegének megfelelően — más-más nyelvi rendszer épül. Ez a nyelvi rendszer csak egy-egy névfajtan belül alkot — a névadás szemantikai kategóriáival együtt — névadási normát. Ennek nemcsak nyelvi szabályszerűségei vannak, hanem például olyan pragmatikus követelményei is, amelyek előírják, hogy az adott fogalmi csoportban milyen széles legyen a névviselők köre. Eszerint minden ember kap nevet, az állatok közül a kutyákat szinte kivétel nélkül elnevezzük, a juhokat már csak bizonyos esetekben, a baromfiakat pedig éppenséggel elég ritkán. Az egyes névfajták névadási normái között a névmodellek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szintjén is alig vannak szisztematikus összefüggések. Ez rendszertanilag az egyes névfajták nagyfokú zárttságát jelenti. A tulajdonnévi rendszer hatékony működésének szempontjából ugyanakkor nagy jelentősége van annak, hogy az egyedítő szerep mellett a tulajdonnév mindig betöltse osztályjelölő feladatát is. A tulajdonnév jelentésének ezt az összetevőjét igen gyakran a névfajtura jellemző névadási modellek fejezik ki, így a modellfajták elkülönülésének funkcionális okai is vannak.

Ez természetesen nem jelenti az egyes tulajdonnévfajták közti kapcsolatok hiányát, hiszen például a személyneveknek és a helyneveknek a másik kategóriában való megjelenését maguk a névalkotási szabályok határozzák meg. Ezek szerint a magyar településnevekben a személynevek névképző formáns nélkül önmagukban szerepelhetnek (*Jutas, Tevel*), a személynevek viszont a helyneveket általában képzős formájukban tartalmazzák (*Pápai, Debreceni*). A finn hely- és személynevek

kapcsolata e tekintetben éppen fordított: jellegzetes a képzős személynév helynévként (*Mattila, Anttila*) s a pusztá helynév személynévként (*Joki, Kiviniemi*). Hasonló összefüggéseket más tulajdonnévfajták között (pl. helynév — intézménynév, helynév — tárgynev stb.) is bemutathatnánk.

A tulajdonneveknek a denotátumfajták szerinti további differenciálása egyes névkategóriákban szokásos, másutt nem. A személynévek rendszerét például névfunkciók szerint szokás bemutatni (családnév, keresztnév, ragadványnév, becézőnév stb.), a tárgyneveket viszont jelöltjeik szerint célszerű elemezni (hajónevek, autónevek, fegyvernevek stb.). A denotátumfajták szerinti tárgyalás legmesszebbre a helynevek esetében vezet. Ennek főleg az az oka, hogy helynévvel a valóság legkülönbözőbb dolgait illelhetjük: minden olyat, ami a helyhez kötöttség ismérével rendelkezik. A helynevek jelölte denotátumok logikai fogalmi rendszerét nemcsak amiatt nehéz megállapítani, hogy nagyon sokféle dolog tartozik ide, hanem azért is, mert a helynevek jelöltjei nem individuálisan elkülönülő egyedek. A helyeknek a helynevekben is tükröződő rendszere a névviselők hierarchikusan egymásra épülő szisztémája. A helynévfajták elkülönítésében e problémával is szembe kell néznünk. (A kérdésről részletesebben lásd HOFFMANN 1984–85.)

Az egyes helynévfajták elkülönítése végső soron a tulajdonnévvel megjelölt helyeknek az eltérő sajátosságaik szerint történő osztályozását jelenti. A denotátumtípusok kategorizálását mégsem tekinthetjük az e kérdésekben elsősorban érdekelt tudományzajok (pl. a földrajztudomány) feladatának. A helynevek szempontjából nem az a lényeges kérdés, hogy a helyfajtákat milyen logikai rend szerint írhatjuk le, hanem sokkal inkább az, hogy ez a rendszer hogyan tükröződik a nyelvben, a tulajdonnevekben. A tulajdonnevet viselő helyfajták osztályozásában tehát az ezeket kifejező nyelvi jelek szolgálhatnak alapul.

Helyfogalmainkat a földrajzi köznevek fejezik ki. A tulajdonnévvel egyedített hely objektumosztályba tartozása gyakran magában a tulajdonnévben is kifejeződik valamely földrajzi köznévtől által, azokba a nevekbe pedig, amelyekből hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás (kiegészülés) útján akár be is kerülhet. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat minőség- (néha birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közzavakkal (*Tisza folyó, Debrecen városa*).

A földrajzi köznevek összessége megmutatja egyben azt is, hogy milyen típusú tulajdonneveket tekinthetünk helynévnek. Sok olyan, egyéb fogalmi körbe tartozó tulajdonnevet használhatunk ugyanis helymegjelölésre, amelynek elsődleges fogalmi jelentése nem a 'hely' kifejezését szolgálja. Az ilyen nevek (pl. vendéglők, mozik, üzemek, gyárak, közintézmények, köztéri szobrok stb. nevei) a helynévrendszer határterületein foglalnak helyet. Ezt névtáraink gyakorlata is alátámasztja: a fenti névfajták közlésében néha még egy-egy gyűjteményen belül is nagyfokú tarkaságot tapasztalunk. A helynévfajtákat megjelölő közzavak — mint a szókészlet bármely más rétege — szinonimitást, mézősszefüggéseket, alá-fölé rendeltségi viszonyokat kifejező fogalmi rendszert alkotnak. Ennek elemzése lehet valójában a

helynévfajták elkülönítésének igazi alapja. A magyar földrajzi köznevek összességének feldolgozása nélkül aligha gondolhatunk arra, hogy a helyfajtákat bemutató rendszerünk teljes legyen.

Az egyes helynévfajtákat a bennük megjelenő névtípusok is jellemzik. A szín megjelölése gyakori például a folyók, hegyek nevében, a birtoklás kifejezése — amely a megművelt területek nevére jellemző — viszont ezek között igencsak ritka. A különféle helyeknek más-más módon való megnevezése természetes, hiszen a megnevezendő objektumnak a névadásban felhasználható jellegzetessége elsősorban annak entitásától függ. A névfajták pontos, finom elkülönítése a névalkotás szabályszerűségeinek leírásában is fontos szerepet kap: a metonimikus helynevek nagyobb része, a jelentésbővülés és -szűkülés esetei, más tulajdonnévfajták helynévi használata nemigen vizsgálható enélkül. A helynévfajták szoros kapcsolatára a FNESz. számtalan szócikkében találunk példákat, s utal erre a magyar tájnevek kapcsán JUHÁSZ is (1988: 10).

A névmodellek vizsgálata, területi, időbeli különbségeinek bemutatása megbízhatóbb eredményeket ad, ha az összevetést névfajták (illetőleg ezek nagyobb csoportjai) szerint végezzük el. Ha ugyanis két terület (pl. két falu vagy tájegység) helynévrendszerét globálisan vetjük egybe, akkor a köztük megnyilvánuló eltéréseket nem feltétlenül a névalkotási normában jelentkező nyelvi különbségként értelmezhetjük. Eredményeink ez esetben jórészt attól függnek, hogy milyen az objektumfajták megoszlása a kérdéses helyen. (KÁLNÁSI ÁRPÁDnak a *hegy, hát, gorond* szóföldrajzi elterjedtségével kapcsolatos vizsgálódásai jól példázzák, hogy a levonható következtetések csak részben nyelvi jellegűek, sokkal inkább a táj földrajzi arculatát jellemezhetjük általuk [1991].) Nagyobb területek névanyagának vizsgálatában az ilyenfajta különbségek persze jobban kiegyenlítik egymást, de még ilyenkor is relevánsabbak megállapításaink, ha például az adott területek vízneveinek, erdőneveinek stb. egyezéseiről, eltéréseiről beszélünk. A helyfajták elkülönítése nemcsak a térbeli, időbeli névrendszertani vizsgálatokat helyezi biztosabb alapokra, hanem lehetőséget ad az egyes objektumfajtákra jellemző névmodellek összevető elemzésére is. A névfajták szerinti névelemzés elengedhetetlen követelményét a finn helynévrendszer leírása kapcsán KIVINIEMI is hangsúlyozza (1990: 47).

A tulajdonnévvel jelölt objektumok fogalmi rendszerezését s ennek alapján a helynévfajták elkülönítését a fentieknek megfelelően tehát egyrészt elméleti szempontok indokolják, másrészt viszont a felosztásban gyakorlati megfontolásokat is szükséges érvényesítenünk. A helynévfajták rendszerének fő és alkategóriáit úgy kell megállapítani, hogy e kettős követelménynek a legjobban megfeleljenek, a névelemzésben minél használhatóbbnak bizonyuljanak. Ezért természetesnek kell azt is tartanunk, hogy jelentősebb mennyiségű névadat vizsgálata alapján, a névfajtáknak a névadási modellekkel való szembesítése után a javasolt kategorizálás osztályai is módosulhatnak, sőt minden bizonnyal módosulni is fognak.

A helynévfajták részletezése előtt célszerű tisztázni egy általános terminológiai problémát: a h e l y n é v és a f ö l d r a j z i n é v fogalmának a használatát.

E kérdést is érintette a közelmúltban a Névtani Értesítő hasábjain lezajlott terminológiai vita, ennek részleteire azonban e helyütt nem kívánok kitérni (HAJDÚ 1979b, BACHÁT 1979, RÁCZ E. 1979, SZABÓ T. A. 1979). Egy tudományterület fogalmait, különösen ha bevezetésükkor nem pontos definíciójukkal együtt jelentek meg, a használat szentesíti, emeli normatívvá. Pontos értelmezés híján jelentésükben, előfordulásaikban fogalmi különbségek is megnyilvánulhatnak. A helynév és a földrajzi név terminusok használatát ez a nemkívánatos terminológiai többértelműség alapvetően nem jellemzi. A szakirodalom leginkább szinonim terminusként kezeli a két szót. Úgy gondolom, a terminológiában inkább megengedhető a szinonimitás, mint a poliszémia vagy a homonímia. Ezért azzal, hogy a 'hely' fogalmi körébe sorolható tulajdonnévi értékű nyelvi jelekre azonos értelemben használom a helynév és a földrajzi név műszót, tulajdonképpen a szakirodalom ilyen értelemben nem feltétlenül üldözendő gyakorlatát követem. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a régebbi *h e l y n é v* terminus *technicust* bizonyos értelemben jobbnak tartom — rövidebb, így könnyebben részt vehet a szóalkotásban, helyesírása egyszerűbb —, ezért szinonimájánál jóval gyakrabban használom.

Az alábbiakban a helynévfajták osztályozásának egy lehetőségét mutatom be. Ez esetben eltekintek a szakirodalmi előzmények ismertetésétől, mivel azok vagy tágabb összefüggések keretében — s így nem teljes részletezettségében — mutatták be a helynévfajtákat (pl. J. SOLTÉSZ 1979: 81–95), vagy szándékosan néhány fő csoportra összpontosították inkább figyelmüket (KÁLMÁN 1989a: 116–68), esetleg éppen ezek terminológiai kérdései kapcsán (vö. HAJDÚ 1979b). Egyes munkákban pedig a helynévfajták szerinti, illetőleg a szerkezeti, névélettani szempontoknak megfelelő fogalmak, osztályok keveredése teszi körülményessé az összehasonlítást (pl. INCZEFI 1970a: 71–108). Nehezíti a felhasználhatóságot, ha a helyfajták elkülönítése egy-egy kisebb terület (pl. egy falu) helyneveire vonatkozik: az elemzés osztályainak — céljaim szerint — nagy mennyiségű névadat feldolgozására is alkalmasnak kell lennie. Ennek megfelelően a helynévfajták leírási kerete az alábbi kategóriákat tartalmazhatja:

1. v í z n e v e k

- 1.1. *f o l y ó v i z e k* nevei: természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezései
- 1.2. *á l l ó v i z e k* nevei: természetes tavak, időszakosan vízzel telt mélyedések, mesterséges víztározók, halastavak megnevezései
- 1.3. *á l l ó - é s f o l y ó v i z e k* *r é s z e i n e k* nevei: öblök, folyószakaszok, vízfelületek, forgók, örvények, zúgók, vízesések, vizek egymásba ömlésének helyei, víz alatti mélyedések megnevezései
- 1.4. *f o r r á s o k*, *k u t a k* nevei: természetes és mesterséges vízvételi helyek, folyók forráshelyének megnevezései

2. v í z p a r t i h e l y e k n e v e i

- 2.1. *v í z p a r t o k*, *partszakaszok*, *árterületek*, *gátak*, *töltések* nevei

- 2.2. félszigetek, víztörök, földnyelvek nevei
- 2.3. szigetek, szirtek, zátonyok, homokpadok stb. nevei
- 2.4. mocsarak, lápok, nádasok nevei
3. domborzati nevek
 - 3.1. hegyek, dombok, halmok nevei
 - 3.2. völgyek, mélyen fekvő területek, gödrök nevei
 - 3.3. hegyek és völgyek részeinek nevei: emelkedők, lejtők, domb- és hegyoldalok, hegytetők, magaslatok, dombhátak, hegycsúcsok, fennsíkok, szakadékok, szorosok, barlangok, sziklák megnevezései
 - 3.4. sík, egyenes felszíni területek nevei
 - 3.5. egyenetlen felszíni, gödrös, hullámos területek nevei
4. tájnevek
5. határnevek
 - 5.1. szántóföldek nevei
 - 5.2. kertek nevei
 - 5.3. gyümölcsösök nevei
 - 5.4. szőlők nevei
 - 5.5. rétek, kaszálók nevei
 - 5.6. legelők és legelőrészek nevei
 - 5.7. erdők, ligetek, bokros helyek, erdőrészek: vágások, irtások nevei
6. lakott területek nevei
 - 6.1. közigazgatási nevek: országnevek, megyék, járások, településnél nagyobb egyéb egységek megnevezései
 - 6.2. helységnevek: falvak, városok, puszták megnevezései
 - 6.3. településrészek: falu- és városrészek, zöldterületek, parkok, temetők megnevezései
 - 6.4. utcanevek: belterületek útjainak, utcáinak, tereinek, sétányainak stb. megnevezései
 - 6.5. tanya nevek
7. építménynevek
 - 7.1. lakóháznevek: magán- és bérházak, villák, nyaralók, víkendházak, erdészházak stb. megnevezései
 - 7.2. középületek, templomok, kolostorok, várak, ill. ezek részei: bástyák, tornyok, kapuk, udvarok megnevezései
 - 7.3. kocsmák, csárdák nevei
 - 7.4. gazdasági célú építmények nevei: gyárak, üzemek, malmok, bányaépületek, illetőleg állattelepök, istállók, magányos hodályok, pajták, géptelepök stb. megnevezései
 - 7.5. állomásnevek: pályaudvarok, vasútállomások, autóbuzsmegállóknak stb. megnevezései
 - 7.6. utak, dűlőutak és vasútvonalak nevei

7.7. h í d n e v e k

7.8. k i s e b b é p í t m é n y e k nevei: keresztek, köztéri szobrok, vadász-
lesek, őrtornyok, vadetető, mész- és szénégető kemencék, dögkutak stb.
megnevezései

7.9. b á n y á k , homok- és agyagvételi helyek stb. nevei

7.10. h a t á r v o n a l a k , mezsgyék, határpontok, határjelek nevei

A helynévfajták fenti kategóriáit — ha a tudományos elemzésben használni kívánjuk — valójában pontosan definiálnunk kellene, úgy, ahogy azt JUHÁSZ DEZSŐ tette a tájnevekkel kapcsolatban: „A tájnév olyan helynév, melynek denotátuma természeti-földrajzi, illetve néprajzi-kulturális, történelmi-társadalmi tényezők hatására kialakult területi egység.” (1988: 9). A szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy meghatározásának van egy nyelvi és egy nyelven kívüli oldala, amely a kritériumokat két csoportra osztja: egyrészt a jelöltre, másrészt a jelre vonatkozó jegyekre. „Ennek értelmében, ha egy tájnév tájnévi voltát vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy a) a jelölt táj megfelel-e a táj kritériumának, b) hogy a jelölésre használt nyelvi alakulat megfelel-e a tulajdonnév (helynév) kritériumának” (i. h.). Ez utóbbi kívánalmat fontosnak tartom ugyan, de nagyobb mennyiségű helynévnek, névtárak, adattárak anyagának feldolgozásakor ezt a szempontot kénytelenek vagyunk háttérbe tolni. A nyelvi elem tulajdonnévi státusának megállapításában a gyűjtő, közlétevő szakember mérlegelésének eredményére kell hagyatkoznunk még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyes felfogások nagyfokú különbségeket mutathatnak. Ami pedig a denotátumok pontos elkülönítését, definiálását illeti: nem véletlen, hogy a JUHÁSZÉHOZ hasonló tüzetes meghatározást másutt alig találunk, mint ahogyan olyan munkát sem igen, amely egy helynévfajtát a magyar nyelvterület egészére vonatkoztatva feldolgozott volna.

A névfajták objektumtípusainak leírásában a fentiekben meg kellett elégednem egy-egy fogalmi jegyük kiemelésével, főbb alosztályaik felsorolásával. Tisztában vagyok azzal, hogy ez nem helyettesítheti a pontos körülhatárolást, definiálást, de ezt — mint más oldalról már említettem — aligha lehet megtenni a magyar nyelv helyet jelölő közszeveinek, a földrajzi közneveknek a teljes feldolgozása nélkül.

Bármilyen pontosan is definiáljuk azonban az egyes helynévfajtákat, konkrét denotátumaik besorolása — fogalmi gondolkodásunk kategóriáinak relativitása miatt — mindig viszonylagos marad, s ebből következően részben megegyezésen kell alapulnia. Az *ér* és a *folyó*, a *domb* és a *hegy* fogalmi jegyeiben az egyezések mellett jelentős különbségek is vannak. Ennek alapján az *ér* osztályába besorolható vizeket nem mondhatjuk *folyó*-nak és fordítva. Mégis, az *er*-ek és a *folyó*-k, a *domb*-ok és a *hegy*-ek neveit nemcsak közös nagyobb osztályba ('folyóvizek', ill. 'a földfelszín kiemelkedései') tartozásuk okán tekinthetjük azonos névfajtáknak, hanem sokkal inkább amiatt, hogy a névadóknak a földrajzi környezete által meghatározott szemléletétől függ, mit tekintenek *domb*-nak, mit *hegy*-nek. A jelentések ilyen értelemben viszonylagosak, a névfajtába, azaz az objektumosztályba sorolás jelen esetben nem a kiemelkedés abszolút vagy akár relatív magasságától függ. A

közzsók jelentésének efféle viszonylagosságát akkor tudjuk eredményesen bemutítani, ha a fenti jelenségeket egy osztályban ábrázoljuk.

A helynévfajták közé történő besorolások viszonylagossága — s ezáltal maguknak a névfajtáknak a kategorizálási relativitása — másrészt abból következik, hogy a helynevek denotatívumai nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek. A névadó ember ugyanazt vagy nagyjából ugyanazt a helyet többféle megjelenésében is szemlélheti. Egy erdővel borított domb mindkét minőségében kaphat nevet (*Homok-domb* — *Akácós-domb* vagy akár: *Akácos*). Az ilyen esetekben mindegyik név a megfelelő névfajtába (tehát az első kettő a 3.2. dombok nevei, a harmadik pedig az 5.7. erdők nevei közé) sorolva tárgyalandó, hiszen az arra jellemző névmodellek jegyeit viselik magukon. Emellett persze elképzelhető, sőt kívánatos az is, hogy más típusú vizsgálatok, például az egy-egy település belső névrendszertani összefüggéseit elemző mikrotoponímiai kutatások fényt derítsenek a denotatívumok neveinek a helynévfajtákat is érintő szinonimikus viszonyaira.

Az egyes helynévfajták a fentiek értelmében tehát egyáltalán nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszeret. A különböző helynévfajtáknak más helynév-, illetőleg tulajdonnévfajtákkal való összefüggéseire a szakirodalom is gyakran utal. A tájnevekhez olyan nagyobb területi egységek (vö. JUHÁSZ 1988: 9) megnevezései tartoznak, amelyek jellegük szerint másrészt lehetnek vízpartok (*Dráva mente*), szigetek (*Csepel-sziget*), mocsarak, lápok (*Ecsedi-láp*), hegységek, dombságok (*Bakony*), síkságok, alföldek (*Kisalföld*). A közigazgatási nevek egyrészt a tájnevekkel rokoníthatók (JUHÁSZ, i. m. 9–11), másrészt az intézménynevekre emlékeztetnek (J. SOLTÉSZ 1979: 86). A középületek neve általában megegyezik a benne működő intézmény nevével (J. SOLTÉSZ, i. m. 91–3). Az ilyenféle közelállások a név jelöltjeinek megjelenésbeli, funkcionális hasonlóságán alapulnak, de minden bizonnyal a névadási modellek nagyfokú egyezésében is kifejeződnek. A névtípusok helynévfajták szerinti elemzése ebben az összefüggésben is módosíthatja a helyfajták kategorizálását.

Az egyes névfajtákat érintő további megjegyzések elsősorban azokkal a kategóriákkal kapcsolatban szükségesek, amelyek értelmezésében a kialakult gyakorlat nem ad egyértelmű eligazítást. A vízparti helyek neveit nemigen szokás közös csoportba összefoglalni, pedig valójában csak nehezen lehetne szétporciózni őket a domborzati nevek, a tájnevek, az építménynevek közé. Együttes tárgyalásuk talán amiatt nem került idáig előtérbe, mert gazdag vízrajzú, nagy vízzel (Duna, Tisza, Balaton) határos területről nemigen jelent meg részletező feldolgozás. Egyes szerzőknél azonban szép számban találhatók ide iktatható nevek. KÁZMÉR kénytelen a vízrajzi nevek közé besorolni a *sziget*, *zátony*, *part* alapelemű helyneveket (1957: 19–27). FEKETE PÉTER Tiszaszőlősről említ ilyen jellegű földrajzi közneveket: *csapó*, *ér* 'fenék', *göbe*, *kotony*, *nóborda*, *porong* stb. (1991, továbbá 1980). PELLE ATTILA gyűjteményében is sok hasonlót találunk (1983), LUKÁCS KÁROLY pedig jó néhány e fogalmi körbe tartozó Balaton menti tájszót közöl (1952).

A határnevek közé a művelésbe vett területek megnevezéseit sorolom, akár a növénytermesztéssel (szántók, kertek, gyümölcsösök, szőlők), akár az állattartással

(rétek, legelők) vannak kapcsolatban; ebből adódóan művelésük intenzitása nagyon különböző lehet. Ilyen értelemben itt említhetők az erdőnevek is. A határnevek belső felosztását aszerint tartom célszerűnek elvégezni, ahogyan azt REUTER a népi szemlélet és a telekkönyvezési gyakorlat alapján javasolta (1980: 38). Szinonim terminusként elfogadhatónak tartom a *h a t á r r é s z n é v* műszót is, a *d ű l ő n é v* viszont inkább a szántóföldnevek egy névcsoportjának megjelölésére alkalmas. A határnévnek azt a tág fogalmi tartalmát, amit BACHÁT javasolt, nemigen lehet elfogadni (1979: 32), mert így leginkább a mikrotoponimák más összefüggésben értelmezhető csoportját jelölné.

A településrésznevek általában utcacsoportok összefoglaló megnevezései (vö. INCZEFI 1970a: 138), de e kategóriába beletartozhatnak a nagyvárosok városnyi részeinek nevei éppúgy, mint — a másik póluson — akár egyetlen utca falurésznévként is funkcionáló megnevezése. Ha ugyanis például egy egyutcás faluban a *Fő utca* déli részét *Alszeg*-nek, az északit *Főszeg*-nek nevezik, akkor ezek — a névfajták értelmezhetőségi relativitásának megfelelően — településrésznévként funkcionálnak az adott hely névrendszerében. Az utcaneveket HAJDÚ MIHÁLY felfogásának (1975: 5–14) megfelelően tágabban értelmezem: sokféle földrajzi köznévvvel jelölhető objektum neve tartozhat ide. Ezt éppen amiatt engedhetjük meg, mert azt tapasztalhatjuk, hogy az utcanevek „alakszerkezeti és jelentésszerkezeti egyöntetűségükkel kitérnek a többi tulajdonnévfajta közül” (J. SOLTÉSZ 1979: 89–90).

A tanyaneveknek a lakott területek alszoptjaként való felvételét sajátos átmenetiségük indokolja: egy oldalról a helységnevekkel, másrészt a háznevekkel rokoníthatók. Ez utóbbiakétól azonban jelentésük egy fontos mozzanatban különbözik, a tanyanév nemcsak épülete(ke)t jelöl, hanem a körülötte lévő területet (szántókat, réteket) is. A tanyanevek névszerkezetiileg meglehetősen egynemű csoportot alkotnak, bár lexikális-morfológiai felépítésük igen tarka képet mutat. A tanyanevek kérdése az 1970-es években az alföldi megyék (főleg Bács-Kiskun) helyneveinek összegyűjtése kapcsán került igazán a helynévkutatók érdeklődésének terébe. A vitát sem nélkülöző véleménycsere néhány jelentősebb tanulmányát érdemes megemlíteni: HAJDÚ 1973, HEGEDŰS 1980, PELLE BÉLÁNÉ 1980, BOGNÁR 1983.

A helynévfajták között kétségkívül az építménynevek foglalják el a leginkább perifériális helyet. Feltűnően sok alszoptja érintkezik más tulajdonnévi osztállyal: intézménynévszerűek a középületek, állomások, gyárak, üzemek nevei, a tárgynevekhez hasonlóak a lakóházak (főleg a villák és nyaralók), a kisebb építmények, keresztek, őrtornyok megnevezései, a köztéri szobrok nevei pedig alig választhatók el a művészeti alkotások tulajdonneveitől. Ez utóbbi névfajtákat akár úgy is tekinthetnénk, mint valamiféle lokálisan kötött tárgyak neveit. Átmeneti jellegük miatt a faneveket J. SOLTÉSZ például a helyneveken kívül, az állat- és tárgynevek sajátos alszoptjaként tárgyalja (1979: 77–8). Az, hogy a fenti névfajtákat mégis a helynevek között veszem figyelembe, nem annyira elvi, mint inkább gyakorlati megfontolás eredménye. Helynévtáraink ugyanis rendre közlik ezeket a névfajtákat is, s úgy gondolom, célszerű számukra a feldolgozási keretet is megte-

remteni. Ezáltal a kategóriák jellemzését, helyének kijelölését is pontosabban elvégezhetjük.

Helynévtipológiáink — LÖRINCZE nyomán (1947: 5–17) — általában elkülönítik a *természeti* és a *műveltségi* nevek csoportját. Ezek a nagy, összefoglaló kategóriák valójában a névfajtákhoz kapcsolhatók. A természeti nevek közé az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, a műveltségi nevekhez pedig az ember alkotásainak helynévszerű megnevezéseit. A környezetünkben lévő természetes és mesterséges tereptárgyak nem különülnek el abszolút értelemben. Vannak persze viszonylag tisztán besorolható esetek: egyrészt hegyek, érintetlen rengetegek, másrészt házak, hidak stb. nevei. Az emberi beavatkozás azonban szinte a természet minden szférájában tetten érhető, különbség inkább csak az alakító tevékenység megnyilvánulásának mértékében mutatkozik. A természetes kutakat nemcsak felhasználták, de kibélelve igyekeztek megvédeni, forrásfoglalással kiépítve tartóssá tenni őket. Az ilyen vízvételi helyeket már nem sok különbözteti meg az ásott, fűrott kutaktól. A kanyargós folyókat gátak közé szorítja az ember, folyásukat lerövidíti, máskor pedig egyenesen a maga építette mesterséges csatornába tereli vizüket.

Az általam felsorolt helynévfajták közül az első négy kategóriába (vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak nevei) tartozó helynevek nagyjából a természeti, kisebb mértékben a műveltségi nevek közé tartoznak, míg a másik három osztály (határnevek, lakott területek nevei, építménynevek) elemei csaknem egyöntetűen a műveltségi nevek közé sorolhatók. A természeti és a műveltségi nevek körében felhasznált névmodellek összevetése nemcsak a két nagy osztály vonatkozásában végezhető el, hanem az egyes névfajtákon belül is. Ehhez jó alapot jelent a nevekben meglévő földrajzi köznevek fogalmi jelentése (pl. *ér, patak, folyó — csatorna, folyás, mellécsatorna*). (Az ilyenfajta vizsgálódások ígéretségét mutatja KÁLNÁSI ÁRPÁDNak a hivatalos víznévadásról írott tanulmánya is: 1984–85.) A finn névkutatók is fontosnak tartják a természeti és a műveltségi nevek (*luontonimi — kulttuurinimi*) csoportjának megkülönböztetését (ld. a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 megfelelő szócikkeit, valamint KIVINIEMI 1990: 46).

A *külterületi* és a *belterületi* név széles körben használt fogalom pártját sem alkalmaztam leírási keretemben, de igen könnyen szétválaszthatók a nevek ebből a szempontból is. Elvileg bármilyen nagyobb névosztály jelöltjei lehetnek — a közigazgatási határok esetlegességéből adódóan — a települések kül- és belterületén, de a specifikusabb belterületi nevek természetesen főleg a településrésznevek (6.3.), az utcanevek (6.4.) és az építménynevek (7.) közül kerülnek ki.

A *mikro-* és a *makrotoponimák*, a névadás mikro- és makroszintjének megkülönböztetése inkább az utóbbi évtizedek névtani irodalmát jellemzi (INCZEFI 1973b: 467, SEBESTYÉN 1984–85: 89, JUHÁSZ 1988: 8, HOFFMANN 1980: 12). Maga a terminus az orosz nyelvű szakirodalomból kerülhetett át a magyarba (vö. SZUPERANSZKAJA 1973: 165–70). A mikro- és a makronevek névszociológiai különbségeit, eltérő denotatív háttérét valóban létező megkülönböztető

jegyként foghatjuk fel. Megkérdőjelezhető azonban kapcsolatuk történeti összefüggéseinek az orosz nyelvű munkákban elterjedt olyanfajta bemutatása, amely szerint minden makrotoponima mikronévként keletkezett.

Az elkülönítés névhasználati és jelölésbeli alapját a víznevek vonatkozásában KNEZSA már csaknem fél évszázada megfogalmazta: „a folyók és nagyobb patakok nevei kevésbé vannak feledésnek kitéve, (...) mert a folyók nem pusztulnak el, és neveik nem csupán egy egészen kis körzet lakosságának nyelvében élnek (...). Az állandóság és a szívósság azonban csupán a nagyobb folyóvizekre jellemző (...). A csupán egy, esetleg két helység területén keresztülfolyó kis patakok nevei, amelyek csupán csak a helyi lakosság nyelvében élnek, a lakosság kipusztulásával rendszerint teljesen eltűnnek. De e kis patakok még a lakosság kicserélődése nélkül is könnyen nevet változtatnak.” (1944: 36). A névadás mikro- és makroszintjének névszociális és névtörténeti aspektusa mellett hangsúlyoznunk kell névszerkezeti összetevőit is: a mikrotoponimák a névhasználók névadási normáit közvetlenül is tükröztetik, a makronevek viszont e tekintetben szinte jövevénynevek módjára viselkednek. A nagyobb folyók, tájak, erdők, hegyek nevei az ott lévő települések névkincsébe beépülnek, s a mikrotoponimákkal egy rendszert alkotnak. Ezek viszonyainak megvilágítására ezért egyetlen falu helynévanyagában is szükség lehet.